

مركز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

برگزاری حج در تاریخ اسلام (قرن اول هـ)

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

گرایش: تاریخ اسلام

نگارش: عبدالحسین محمدی

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین دکتر عزت الله مولائی نیا

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین حامد منتظری مقدم

آذر ۱۳۸۶

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۲۳۶

تاریخ ثبت:

□ مسؤلیت مطالب مندرج در این پایان نامه به
عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع،
بلااشکال است و نشر آن در داخل کشور منوط به
اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم و اهداء:

تقدیم به بنیان‌گزار اولیہ کعبہ حضرت آدم علیہ السلام و احیاگر دوبارہ آن حضرت ابراهیم خلیل الله علیہ السلام و تکمیل‌کننده آن حضرت محمد پیامبر خاتم صلوات الله علیہ که برترین مربی جهان آفرینش که با گفتار و رفتار خویش در جهت تحقق اهداف حج ابراهیمی قدم برداشت و شرایطی این فریضه الهی را به عنوان بزرگترین فریضه الهی به مسلمانان آموخت و برای همیشه مجد و عظمت مسلمانان را در پرتوی برپای حج الهی تأمین نمود.

و به خمینی کبیر(ره) که بار دیگر عظمت، و کرامت و عزت مسلمانان را در سایه برپایی حج ابراهیمی و محمدی را زنده کرد و به رهبر فرزانه‌ای انقلاب که به حق با بصیرت و درایت در پویای حج.

و همچنین به پدر و مادرم که خود مدیون زحمات و قدردان

آنان هستیم.

تقدیر و تشکر

پس از سپاس خداوند که نعمت سلامتی و توانایی به ما بخشید، شایسته است که به مقتضای ادب دینی و اسلامی: «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» از استاد محترم راهنما جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر مولای نیا که با رهنمودها و همکاری سودمند خود، چراغ راهمان بود.

و از استاد محترم مشاور جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر منتظری مقدم که با تیزبینی‌های عالمانه خود اتقان و غنای این رساله افزود. همچنین از مدیران و مسئولین محترم مرکز جهانی علوم اسلامی که زمینه کارهای تحقیقاتی را برای طلاب فراهم نمودند.

و مدیر و معاون محترم آموزش مدرسه حجتیه، و بخش پایان‌نامه، و گروه تاریخ و سایر عزیزان که در طول این تحقیق و از تجربیات و راهنمایی‌های علمی‌شان بدرقه راهمان بود تقدیر و تشکر می‌کنیم.

و در پایان از جناب آقای عرفانی که در قسمت تایب و صفحه‌آرایی این پایان‌نامه زحمت کشیده تشکر نمایم.

چکیده

چراکه شرایع اسلامی تأمین کننده سعادت انسان در دنیا و آخرت می باشد. با توجه به این نکته، که مصالح دنیوی و اخروی ضروری است، هرچند به عنوان مقدمه، برای دستیابی به سعادت ابدی بشر، غیر قابل اجتناب است، این ویژگی، در حج به دلیل جهان شمولی اش بیشتر جلب نظر می کند، به تعبیر آن قافله سالار بزرگ و فریادگری بدیل مظلومیت امت مسلمان، حضرت امام خمینی (ره): «کنگره سراپا سیاست که به دعوت ابراهیم علیه السلام و محمد صلی الله علیه و آله برپا می شود و از گوشه دنیا و از هر فج عمیق در آن اجتماع می کنند، برای منافع ناس است و قیام به قسط است و در ادامه بت شکنی های حضرت ابراهیم علیه السلام و محمد صلی الله علیه و آله است و طاغوت شکنی ها و فرعون زدودن های موسی است و...» (صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۱۸).

حاجیان، از آبادی ها، شهرها و سرزمین های دور و نزدیک به «میعاد» می روند. «تا در طواف حرام، که نشانه عشق به حق است دل از دیگران تهی کنند.» و در لمس «حجرالاسود» با خدا بیعت می بندد، و در صفا و مروه با صدق و صفا در یافتن محبوب سعی کنند، و با حال شعور و عرفان در مشعرالحرام و عرفات بر اطمینان قلب و جهت وعده های حق بیفزایند و در منی به آرزوهای حقانی دست یابند.

در این تحقیق کوششی است در جهت شناخت دقیق، شامل همه جوانبه، تاریخ، فرهنگ و آیین حج و هر آنچه به گونه به حج و سرزمین مکه پیوستگی داشته باشد از تاریخ مکه و جغرافیای سیاسی آن در طول تاریخ، حاکمیت ها و سیاست های آن سخن خواهد گفت.

بررسی های تاریخ کعبه و مسجدالحرام، سیر تحولات و شکل گیری های گوناگون آن، گزارش چگونگی حوادث مربوط به آن، نگرش ها، باورها، آیین های مختلف در حج و... از این رو رساله ای حاضر تحت عنوان «برگزاری حج در تاریخ اسلام قرن اول» طی پنج فصل به بررسی و برگزاری آن در طول تاریخ و مخصوصاً در قرن اول بعد اسلام پرداخته است.

فصل اول: آن را مباحث کلیات و مفاهیم و پیشینه و اهمیت برگزاری قبل از اسلام و بعد از اسلام بالخصوص «قرن اول» تشکیل می دهد.

فصل دوم: شناخت امیران حج و عمل کرد آنان.

فصل سوم: شناخت امیران حج مکه و بررسی عمل کرد آنان، و وجهه تعامل آنان با امیران حج و حجاج چگونه بوده است.

فصل چهارم: خدمات و تسهیلات برگزاری حج، پیش از اسلام و بعد از ظهور اسلام.

فصل پنجم: حرمت و جایگاه کعبه و مسجدالحرام و توسعه آن قبل از اسلام و بعد از آن (در قرن اول).

و در پایان نتیجه گیری کلی از موضوع به عمل آمده است.

فهرست مطالب

.....	تقدیر و تشکر
.....	تقدیم و اهداء:
.....	چکیده

کلیات و مفاهیم

.....	مقدمه
.....	۱. تعریف مسأله و بیان سؤال‌هایی اصلی تحقیق و فرعی
.....	۲. سابقه و ضرورت انجام تحقیق
.....	۳. هدف‌ها
.....	۴. جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق
.....	۵. روش تحقیق
.....	۶. روش و ابزار گردآوری اطلاعات
.....	۷. قلمرو تحقیق (زمانی، مکانی و موضوعی)
.....	۸. سرفصل‌های تحقیق
.....	۱۰. مفاهیم
.....	الف - بررسی معنا و مفهوم کعبه و مکه
.....	ب - اشتقاق کلمه مکه و تغییر آن و ذکر نام‌های دیگر آن
.....	ج - بررسی معنا و مفهوم حج

فصل اول: پیشینه و اهمیت برگزاری حج

۱۲	مقدمه
۱۴	بخش نخست: برگزاری حج از آغاز تا ظهور اسلام
۱۸	پیامبرانی که مراسم حج انجام دادند
۲۰	بخش دوم: برگزاری حج در زمان رسول الله ﷺ و پس از آن
۲۰	الف - عمره ناتمام پیامبر ﷺ و صلح حدیبیه
۲۱	ب - صلح با قریش
۲۳	ج - شرایط صلح حدیبیه
۲۳	د - اعتراض عمر و بعضی از صحابه پیامبر ﷺ نسبت به قرارداد صلح
۲۴	عمره القضا پیامبر ﷺ
۲۷	عمره جعرانه پیامبر ﷺ
۲۷	فتح مکه و عوامل آن
۲۹	الف - مساوات
۲۹	ب - اخوت اسلامی
۳۰	ج - مبارزه با مفسد اجتماعی
۳۰	پیامبر ﷺ و برگزاری حجة الوداع
۳۱	آموزش آداب احرام
۳۲	تعیین میقات‌های شش گانه حج
۳۳	پیوستن امام علی علیه السلام به پیامبر در مکه
۳۴	خط سیر پیامبر ﷺ از مدینه تا مکه
۳۵	ورود رسول گرامی اسلام ﷺ به مسجد الحرام
۳۶	صفا و مروه و حوادث تاریخی آن

- ۳۸ ..... ممنوع بودن عمره در موسم حج
- ۳۹ ..... انواع حج
- ۴۰ ..... سرزمین عرفات، وقوف پیامبر در آن
- ۴۲ ..... خطبه مهم پیامبر ﷺ در روز عرفه
- ۴۳ ..... ورود پیامبر ﷺ به مشعر الحرام «مزدلفه»
- ۴۴ ..... سرزمین منی و حوادث تاریخی آن
- ۴۵ ..... ورود پیامبر اسلام ﷺ به سرزمین منی
- ۴۶ ..... اعلام ولایت و جانشینی علی ﷺ
- ۴۷ ..... بررسی اقوال علما درباره شأن نزول آیه
- ۴۸ ..... ابوبکر و برگزاری حج
- ۴۹ ..... عمر و برگزاری حج و عملکرد او
- ۵۰ ..... تغییر جای مقام ابراهیم توسط خلیفه دوم
- ۵۱ ..... اعتراض ائمه اطهار ﷺ به تغییر محل مقام
- ۵۲ ..... خلیفه دوم و تحریم متعتین
- ۵۳ ..... مخالفت بزرگان صحابه با نظر خلیفه
- ۵۳ ..... دیدگاه و نظر خلیفه درباره قربانی
- ۵۴ ..... عثمان و برگزاری حج و عملکرد او
- ۵۴ ..... اعتراض حجاج بیت الله حرام نسبت به عثمان
- ۵۵ ..... منع عثمان از حج تمتع
- ۵۶ ..... انگیزه حج معاویه و عملکرد او
- ۵۸ ..... عبدالله ابن زبیر، برگزاری حج و عملکرد او
- ۵۸ ..... الف - ضدیت او نسبت به خاندان پیامبر ﷺ و بنی هاشم

۵۹	ب - آتش زدن خانه خدا.....
۵۹	ج - فرود آمدن صاعقه.....
۶۰	برگزاری حج در زمان عبدالملک، عملکرد و اهداف او.....
۶۰	منع کردن مردم شام از زیارت خانه خدا.....
۶۲	نتیجه فصل.....

فصل دوم: شناخت امرای حج و بررسی عملکرد آنان

۶۴	مقدمه.....
۶۶	بخش اول: وظایف عمومی امرالحاج.....
۶۷	امیرالحاج و اقامه مناسک حج.....
۶۸	دیگر وظایف امیرالحاج.....
۶۹	بررسی احادیث و روایات مسأله.....
۷۱	وجهه تعامل میان امیرالحاج و امیر مکه.....
۷۲	بخش دوم: امیران حج در زمان رسول الله ﷺ.....
۷۲	بررسی مسأله براءت.....
۷۴	امام علی <small>علیه السلام</small> و اعلام براءت.....
۷۷	امیران حج در زمان خلفا.....
۷۷	الف - امرای حج در زمان خلافت ابوبکر.....
۷۷	ب - امرای حج در زمان خلافت عمر.....
۷۸	ج - امرای حج در زمان خلافت عثمان.....
۷۸	د - امرای حج در زمان خلافت امام علی <small>علیه السلام</small> .....
۸۰	وظایف «امیرالحاج» از زبان علی <small>علیه السلام</small> .....

۸۲	توطئه معاویه برای تعیین امیرالحاج
۸۳	هشدار از تبلیغات دروغین یاران معاویه در مراسم حج
۸۵	امرای حج در زمان امویان
۸۵	امرای حج در دوران زمامداری معاویه
۸۷	امرای حج در دوران حکومت یزید
۸۸	امیران حج در دوران ابن زبیر
۸۸	امرای حج در زمان عبدالملک
۸۹	امرای حج در دوران ولید ابن عبدالملک
۹۰	امیر حج در زمان عمر ابن عبدالعزیز
۹۱	نتیجه فصل

فصل سوم: شناخت امیران مکه و بررسی عملکرد آنان

۹۳	مقدمه
۹۴	امیران مکه در زمان رسول خدا ﷺ
۹۵	دستورات پیامبر ﷺ برای عتاب
۹۷	اولین معلم در مکه
۹۷	امیر مکه در زمان خلافت ابوبکر
۹۸	امیران مکه در زمان عمر ابن خطاب
۱۰۰	امیران حکومت عثمان در مکه
۱۰۲	امرای مکه در زمان خلافت امیرالمؤمنین علی علیه السلام
۱۰۴	امرای مکه در زمان فرمانروایی معاویه ابن ابوسفیان
۱۰۶	والیان مکه در زمان یزید ابن معاویه
۱۰۹	والیان مکه در زمان عبدالله ابن زبیر

- بازگشت امویان و مروانیان به شهر مکه ۱۱۰
- والیان مکه در زمان عبدالملک ۱۱۰
- امرای مکه در زمان حاکمیت ولید ابن عبدالملک ۱۱۳
- امیران مکه در زمان سلیمان ابن عبدالملک ۱۱۴
- امرای مکه در زمان عمر ابن عبدالعزیز ۱۱۵
- نتیجه فصل ۱۱۶

فصل چهارم: تسهیلات و خدمات و برگزاری حج (قرن اول)

- مقدمه ۱۱۸
- بخش اول: خدمات و تسهیلات برای برگزاری حج قبل از اسلام ۱۲۱
- اوضاع اداری کعبه و مکه در زمان قریش ۱۲۱
- رفاه و پذیرایی ۱۲۲
- سقیات ۱۲۵
- سقیات عبدالمطلب ۱۲۸
- سقیات و رفاده ابوطالب ۱۲۸
- سقاخانه عباس عموی پیامبر ﷺ ۱۲۹
- سدانت و حجاب ۱۳۰
- زمان باز کردن در خانه‌ای خدا ۱۳۰
- تاریخ پرده و پوشش کعبه ۱۳۱
- مناصب کعبه هنگام ظهور اسلام ۱۳۲
- بخش دوم: خدمات و تسهیلات برگزاری حج پس از اسلام ۱۳۴
- رسول خدا ﷺ و پوشش کعبه ۱۳۵
- پوشش کعبه در زمان امام علی علیه السلام ۱۳۷

۱۳۸	خوشبو و عطراکین نمودن کعبه
۱۳۹	رفاه و اطعام پیامبر ﷺ حجاج بیت الله
۱۴۰	مسائل عمومی مکه در زمان خلفای نخست
۱۴۱	سقاییت و آب رسانی در مکه پس از ظهور اسلام و فتح مکه
۱۴۲	برکه قسری
۱۴۴	نتیجه فصل

فصل پنجم: جایگاه مسجد الحرام و توسعه آن

۱۴۶	مقدمه
۱۴۸	بخش اول: بازسازی و بنای کعبه از ابتدا تا صدر اسلام
۱۴۸	۱. ساختن خانه خدا توسط فرشتگان
۱۴۸	۲. بازسازی آن توسط حضرت آدم ﷺ
۱۴۹	۳. بنای ساختمان کعبه به وسیله حضرت شیث ﷺ
۱۴۹	۴. ابراهیم و اسماعیل ﷺ و بنای کعبه
۱۵۱	۵. بازسازی کعبه به دست جرهمیان و عمالقه
۱۵۲	۶. کعبه و بازسازی آن در دوران خزاعه
۱۵۴	ویژگی های کعبه در ساختمان خزاعه
۱۵۴	آغاز بت پرستی در مکه
۱۵۵	تسلط قضی ابن کلاب بر مکه
۱۵۶	۷. بازسازی کعبه به دست قضی ابن کلاب
۱۵۷	۸. بنای کعبه در زمان قریش
۱۵۹	ویژگی های کعبه در ساختمان قریش

۱۶۰	۹. کعبه، توسعه و بازسازی آن در صدر اسلام
۱۶۰	۱۰. بازسازی و توسعه مسجدالحرام و اصلاحات در آن توسط خلیفه دوم
۱۶۱	برخی دیگر از اصلاحات عمومی خلیفه دوم
۱۶۲	۱۱. توسعه و بازسازی مسجدالحرام در زمان خلیفه سوم
۱۶۳	۱۲. توسعه و بازسازی مسجدالحرام در زمان ابن زبیر
۱۶۴	ویژگی های ساختمان کعبه در بناء ابن زبیر
۱۶۵	۱۳. بازسازی ساختمان کعبه توسط حجاج ابن یوسف ثقفی
۱۶۶	ویژگی های ساختمان کعبه در بازسازی حجاج
۱۶۶	۱۴. توسعه و بازسازی کعبه و مسجدالحرام در زمان عبدالملک
۱۶۷	۱۵. ترمیم و توسعه کعبه در زمان ولید ابن عبدالملک
۱۶۹	بخش دوم: حرمت مکه و مسجدالحرام در طول تاریخ
۱۷۲	حرمت مکه و مسجدالحرام در زمان جاهلیت
۱۷۲	حرمت کعبه و مسجدالحرام پس از ظهور اسلام
۱۷۳	بخشی از احکام حرم
۱۷۶	محدوده حرم، پیشینه و نشانه های آن
۱۸۰	نتیجه فصل
۱۸۱	خلاصه و نتیجه گیری نهایی
۱۸۵	فهرست منابع
۱۸۵	الف - منابع عربی
۱۸۹	ب - منابع فارسی

گلیات و مفاهیم

مقدمه

الحمد لله الذی وهبنا مواقف الاوبة الیه، و الصلاة و السلام علی خیر من دلّ علیه، و علی آله الهدا المیامین، یقول الله تعالی فی کتابه الکریم: «و لله علی الناس حج البیت من استطاع الیه سبیلاً...»^(۱)

مکه و کعبه از روزگار بسیار قدیم و پیش از عصر حضرت ابراهیم شناخته شده است. کعبه و مسجد الحرام از جمله خانه است که از نخستین روزی که خداوند آسمانها و زمین را آفرید حرم قرار داده است و تا روزی که زمین و آسمان باقی است حرم خواهد بود، حج از جمله احکام است که در بسیاری از منابع اسلامی به صورت چکیده از آنها استفاده می شود، به شرح ذیل می باشد:

حج یکی از شعایر خداوند بود و کمتر عبادتی معادل آن می شود. طبق آیات و روایات حج یکی از ضروریات در دین اسلام می باشد، پیشینه و مشروعیت تاریخی حج از زمان هبوط حضرت آدم علیه السلام و اخیارگ دوباره آن حضرت ابراهیم علیه السلام و تکمیل کننده آن حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم بوده است، طبق آیات و روایات از جمله ارکان حج، احرام، وقوف در عرفات و مشعر، سعی صفا و مروه و طواف و... می باشد.

مکه، مهد پیامبران، محل وحی و آن مقدّسی است که نزد همه ادیان آسمانی از حرمت و شرافتی بسزا جایگاهی رفیع برخوردار است، پایگاه نخستین برای حرکت اسلام به شمار آمده، قبله گاهی که هر ساله، هزاران مسلمان برای شرکت در کنگره جهانی حج، از اقصی و نقاط جهان بدان روی می آورند.

پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم پس از تأسیس دولت اسلامی والیان و امیران برای مکه و حجاج در نظر گرفت تا به وجه احسن به امور آنان رسیدگی نمایند. و در طول تاریخ حوادث برای کعبه رخ داده است که منجر به خرابی آن گردید و

سپس افرادی بودند به بازسازی آن پرداختند.

هریک از این خصوصیات، کافی است تا انگیزه باشد برای هر مسلمان که درباره آن بخواند و از آن بدانند.

۱. تعریف مسأله و بیان سؤال‌هایی اصلی تحقیق و فرعی

حج یکی از پایه و اساس و ارکان عبادات در اسلام، زیارت کعبه از دیر زمان در میان ملل و اقوام مختلف، مخصوصاً اعراب مرسوم بود و به آن اعتقاد داشته‌اند، اسلام آن را ساماندهی نهایی نمود و احکام و دستورات ویژه برای آن در مقام اجرا قرار داده است، رسول گرامی اسلام ﷺ در حکومت خود در سال دهم هجری عملاً به همراه صد هزاره نفر از صحابه مناسک و مراسم حج را انجام داد و به امت خود را و روش آن را آموخت.

اینک سؤال اصلی و اساسی این است: در نخستین قرن هجری برگزاری مراسم حج با توجه به دستورات

اسلام چه گونه بوده است؟

پرسش‌های فرعی:

۱. امیران حج در این دوره چه کسانی بودند و با چه معیارهای انتخاب می شدند؟
۲. امیران مکه در این دوره یکصد ساله چه کسانی بودند و چه تعامل با امیران حج و حجاج داشته‌اند؟
۳. نقش نظام سیاسی در مکه در خدمت رسانی در طول تاریخ به حجاج چگونه بوده است؟
۴. مسجد الحرام در دوره‌های قبل از اسلام و بعد از اسلام چه جایگاهی داشته، کعبه و مسجد الحرام و دیگر مناطق مقدس حج چه توسعه‌ای یافته‌اند؟

۲. سابقه و ضرورت انجام تحقیق

درباره حج و مراسم برگزاری آن در طول تاریخ پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است. و لکن با نگاهی که در این پژوهش بدان نگریسته شده، تاکنون مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است و یا لاقلاً نگارنده به آن دسترسی پیدا نکرده است.

و لزوم الگوگیری از مراسم حج در صدر اسلام به ویژه عصر پیامبر گرامی اسلام حضرت محمد ﷺ و مقایسه آن با دیگر حکومت‌ها در صد سال اول و نحوه برگزاری حج ضروری می نماید.

۳. هدف‌ها

این نوشتار اهداف فراوان را از مطالعه دقیق سیستم برگزاری حج در صد سال نخست اسلام دارد، از جمله:

۱. آشنایی با حج ابراهیمی و اسلام ناب محمدی ﷺ در گستره مراسم حج.
۲. آشنایی با نقاط سیاه و تاریک تاریخ صد ساله نخست برگزاری حج توسط حکام این دوره.
۳. شناخت دقیق دیدگاه پیامبر اعظم و ائمه اطهار علیهم‌السلام در برگزاری ابعاد مختلف حج.
۴. آشنایی با اهداف سیاسی و اجتماعی و اقتصادی و عبادی حج.
۵. مقایسه برگزاری حج توسعه خاندان وحی با دیگر حکومت‌ها.
۶. الگوگیری از سیره رسول الله ﷺ و امام علی علیه‌السلام در مسأله حج و توصیه‌های آنان برای کشورهای اسلامی و ایجاد وحدت میان مسلمانان.

۴. جنبه جدید بودن و نوآوری تحقیق

هرچند پیرامون و برگزاری حج در صدر اسلام پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است. اما جنبه نوآوری این پژوهش در آن است که فقط به بحث نظری پیرامون و نحوه برگزاری مراسم حج نپرداخته، بلکه در موارد زیادی در نحوه برگزاری آن و امیران حج و مکه (و با توجه به موقعیت خاص این دو) و عملکرد و نحوه‌گزینش آنان توسط خلفا و حاکمان آن دوره و از ابعاد مختلف حج گرفته تا شیوه‌های انجام دادند مراسم حج و رویش‌های نظارت بردست اندرکاران این امور و کنکاش پیرامون دیدگاه و اهداف پیامبر ﷺ و امام علی علیه‌السلام در این باره مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۵. روش تحقیق

روش پژوهش حاضر بررسی تحلیلی در جهت شناخت تاریخ فرهنگ آیین حج، براساس شواهد تاریخی مکه و جغرافیایی سیاسی و اجتماعی آن تحلیل شده است، در مجموع روش این تحقیق تاریخ تحلیلی است. روش تحقیق در این اثر کتابخانه‌ای می‌باشد، نویسنده با رجوع به منابع، و مأخذهای متعدد و مختلف بررسی و جستجو در آناه با توصیف و تحلیل موضوع پرداخته است.

۶. روش و ابزار گردآوری اطلاعات

بدیهی است روش علمی هر پژوهش باید متناسب با موضوع و داده‌های آن باشد، شایستگی و توان تجزیه و تحلیل آن را داشته باشد، لذا روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای می‌باشد از منابع موجود و قابل دسترسی در ارتباط با موضوع می‌باشد.

۷. قلمرو تحقیق (زمانی، مکانی و موضوعی)

پژوهش مربوط به برگزاری مراسم عظیم حج در مکه مکرمه می‌باشد. فاصله زمانی قرن اول هجری را شامل می‌شود، ولی ما ناگزیر به گذشته برگردیم، تا عصر رسالت رسول خدا ﷺ و علی مرتضیٰ علیهما السلام و خلفا و حاکمان پس از آن و نحوه برگزاری آنان تا پایان سده نخست هجری می‌باشد.

۸. سرفصل‌های تحقیق

فصل اول: پیشینه و اهمیت برگزاری حج

بخش اول: کلیات

الف - مباحث مقدماتی

ب - حج در قرآن و سنت

بخش دوم:

۱. برگزاری حج از آغاز تا پیدایش اسلام

۲. پیامبر اسلام ﷺ و برگزاری حج و عمره

۳. ابلاغ سوره براءت در مراسم حج

۴. خلفا و برگزاری حج (مباشرت خلفا در حج)

۵. امویان و زبیریان و مروانیان، برگزاری حج

فصل دوم: شناخت امیران حج و عملکرد آنان

۱. شرایط و ظایفی عمومی امیران حج
۲. امیران حج در عصر نبی گرامی اسلام ﷺ
۳. امیران حج در زمان خلفا
۴. امیران حج در زمان امویان و زبیریان و مروانیان
۵. وجهه تعامل میان امیران حج و امیران مکه

فصل سوم: شناخت امیران مکه و بررسی عملکرد آنان

۱. امیران مکه، در زمان پیامبر اسلام ﷺ

۲. امیران مکه، در زمان خلفا

۳. امیران مکه، در زمان امویان

فصل چهارم: خدمات و تسهیلات برگزاری حج

۱. خدمات و تسهیلات برگزاری حج قبل از اسلام
۲. خدمات و تسهیلات برگزاری حج پس از اسلام

فصل پنجم: جایگاه مسجد الحرام و توسعه آن

۱. حرمت و جایگاه کعبه و مسجد الحرام

الف - عصر نبی مکرم اسلام ﷺ

ب - عصر خلفا

ج - عصر امویان و زبیریان

۲. بازسازی و توسعه کعبه و مسجد الحرام

الف - قبل از اسلام

ب - بعد از ظهور اسلام